تۇتېم ئېتىقادى ۋە قەدىمكى زاماندا شىمالدا ياشىغان تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ بۆرە تۇتېم ئېتىقادى توغرىسىدا

راھىلە داۋۇت

تۇتېم (tOtem) شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئىندىئانلارنىڭ ئالگونكىن قەبىلىسىنىڭ سۆزى بولۇپ، «ئۇنىڭ تۇغقىنى»، «ئۇنىڭ ئۇرۇقى»، «قەبىلە بەلگىسى» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

1791 ـ يىلى ئەنگلىيىلىك جون لوڭ (JohnLong) «ئىندىئان ساياھەت خاتىرىسى» ناملىق كىتابىدا «تۇتېم» دېگەن سۆزنى تۇنجى قېتىم ئىشلەتكەن. تۇتېم بىر ئۇرۇقنىڭ بارلىق ئەزالىرى مۇقەددەس ھېسابلىغان بەزى مەخلۇقلار، ئۆسۈملۈكلەر ۋە جانسىز نەرسىلەرنى كۆرسىتىدۇ.

تۆتىم ئېتىقادى تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

1) ئىپتىدائىي قوۋملار مەلۇم ھايۋان، ئۆسۈملۈك، جانسىز نەرسىلەرنى ئۆز قوۋمىنىڭ تۇتېمى قىلىدۇ.

2) تۇتېم قوۋملىرى، يەنى تۇتېمغا چوقۇنىدىغان قوۋملار ئۆزلىرىنى ئېتىقاد قىلىدىغان تۇتېمىمىزدىن يارالغان دەپ ھېسابلايدۇ.

3) ئۇلار قوۋمىمىزنىڭ تۇتېمى بىزنى بالا ـ قازادىن ساقلايدۇ، يامانلىقتىن ئالدىن بىشارەت بېرىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ.

دېمەك، تۇتېم ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئەجدادى، قەبىلە بەلگىسى ۋە قوغدىغۇچىسىدۇر.

ئىنسانلار ئۆزلىرى بىلەن تۇتېمى ئوتتۇرىسىدىكى قانداشلىق مۇناسىۋەتنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە نۇرغۇن تۇتېم ئەپسانىلىرىنى ياراتقان. بۇ تۇتېم ئەپسانىلىرى بىزنى ئىنسانلارنىڭ گۆدەكلىك دەۋرىگە باشلاپ كىرىپ، ئۇلارنىڭ ئەينى دەۋردىكى تۇرمۇش ئەھۋالى ۋە ئىدىيىۋى ھالىتىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا ئاچقۇچلۇق رول ئوينايدۇ.

قەدىمكى دەۋردە ئېلىمىزنىڭ شىمالى رايونى يەنى ئوۋچىلىق، چارۋىچى- ئىگىلىكى ئۈچۈن ئەۋزەل شارائىتقا ئىگە بولغان كەڭ موڭغۇل دالاسى، ئال-

تاي تاغلىرى گۈيفاڭ، خۇن، تېلې، دى، شەرقىي خۇز، دىڭلىڭ، تۈرك، ئۇيسۇن، ئۇيغۇر قاتارلىق كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەرنىڭ پائالىيەت ماكانى ئىدى. ئۇلار بۇ مۇنبەت زېمىندا ياشاپ، كۈرەش قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ شانلىق تارىخىنى ياراتقان.

بۇ زېمىندا ياشىغۇچى قەدىمكى خەلقلەر دەسلەپتە خۇنلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان. خۇنلار يوقىتىلغاندىن كېيىن ئۇلارغا تۈركلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان. تۈرك خانلىقى ئىچكى ۋە تاشقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن گۇمران بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار بۇ خەلقلەرنى بىر خانلىق دائىرىسىدە بىرلىككە كەلتۈرگەن.

قەدىمكى دەۋردە شىمالدا ياشىغان بۇ خەلقلەرنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى ئاساسەن ئوخشاش بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئۇلار ئورتاق توتېمغا — بۆرىگە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئېتىقاد قىلغان. بۇ خىل ئېتىقادنىڭ ئىزنالىرى قەدىمكى خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە ماتېرىياللاردا، ئەپسانە، رىۋايەت شەكىللىرىدە ساقلىنىپ قالغان.

قەدىمكى زاماندا شىمالدا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ بۆرە توتېم ئېتىقادى ئۈستىدە ئىزدىنىش ۋە تەتقىق قىلىش شۇ خەلقلەرنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادىنى چۈشىنىش ۋە ئۇلارنىڭ ئىزدېرىگىنى قىلىشىمىزدا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

تۆۋەندە بىز بۇ خەلقلەرنىڭ بۆرە توتېم ئېتىقادى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتەيلى:

تانى توغرىسىدا تۈزۈلگەن مۇندەرىجىلا 287.

مەزكۇر تەتقىقات ئورنى ھازىر قىرغىز ئەدەبىياتى ۋە رۇس ئەدەبىياتى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شۇنىڭدەك قازاقىستاندىكى ھەر قايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلىرىنى تەتقىق قىلماقتا ۋە «تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ دىئالېكت خەرىتىلىرى توپلىمى» نى تۈزۈشكە تۇتۇش قىلماقتا. تارىخىي داستان «ماناس» نى نەشرگە تەييارلىماقتا. 1984-يىلغىچە ئارىلىقتا «ماناس» توغرۇلۇق 10 نەچچە خىلدىن ئارتۇق مەخسۇس ئەسەر ۋە 700 پارچىدىن ئارتۇق ماقالە ئېلان قىلدى. مەزكۇر ئىنستىتۇتتا ساقلىنىۋاتقان كۆپلىگەن ھۆججەت، قول يازمىلار ئىچىدە 60 خىلدىن ئارتۇقراقى قىرغىزچە ئەسەرلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان ژانىرلاردىكى ۋارىيانتلىرىدۇر.

(ئاپتورنىڭ خىزمەت ئورنى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى) مەسئۇل مۇھەررىر: ئابلەت نۇردۇن

هۇنلار:

هۇنلارنىڭ بۆشۈكى ماكانى خۇاڭخېنىڭ خېتاۋ رايونى ۋە ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ يىنشەن تېغى ئەتراپلىرى بولۇپ، بۇ جايلارنىڭ تاغلىرى گۈزەل، سۈيى مول، كېلىماتى مۆتىدىل، تۇپرىقى مۇنبەت بولۇپ، بۇ جايلاردا «ياۋايى ھايۋانلار كۆپ» ئىدى. ھۇنلار مۇشۇ گۈزەل تەبىئىي شارائىتتىن پايدىلىنىپ، چاپسانلىق ئەمگىكى بىلەن كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە: «ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ناھايىتى كېلىشكەن ئىككى قىزى بار ئىكەن. تەڭرىقۇت ئۇلارنى تەڭرىگە ياتلىق قىلىش مەقسىتىدە، دۆلىتىنىڭ شىمالىدىكى خالى يەرگە قەلئە ياسىتىپ، ئۇلارنى قەلئەنىڭ ئۈستىگە چىقىرىپ قويۇپتۇ. بىر بۆرە ئۇ قەلئەنىڭ ئاستىغا ئۇۋا تۇتۇپ (كەتمەي تۇرۇۋاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھۇننىڭ كىچىك قىزى قەلئەدىن چۈشۈپ بۆرە بىلەن نىكاھلىنىپتۇ. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى كۆپىيىپ دۆلەت بولۇپتۇ». «ۋېي سۇلالىسى تارىخى» «ھۇنلار تەزكىرىسى» دە، «ھۇن قىزى بىلەن بۆرىنىڭ ئالاقىلىشىدىن تەڭرىقۇت تۇغۇلغان» دېيىلگەن. بىز يۇقىرىقى ئىككى ئەپسانىدىن ھۇنلارنىڭ ئاتا ئەجدادىنىڭ بۆرىگە بېرىپ تاقىلىدىغانلىقىنى، دېمەك، ھۇنلار بۆرىنى توتېم قىلغان قەبىلە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

تۈركلەر:

تۈرك دېگەن نام مىلادى 542 ـ يىلى خەنزۇچە مەنبەلەردە تۇنجى قېتىم تىلغا ئېلىنغان. ئۇنىڭ قەبىلە ۋە ئۇرۇقلىرى مىلادىدىن بۇرۇنلا موڭغۇل دالاسىنىڭ جەنۇب ۋە شىمال تەرەپلىرىدە، شەرقتە بايقال كۆلى بويلىرىدىن غەربتە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا ياشاپ، ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرۈپ كەلگەن.

«تۈركلەر ئەسلىدە بۆرىنى توتېم قىلغان قەبىلە ئىدى [1]». تۈركلەرنىڭ بۆرىنى توتېم قىلغانلىقى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر خەنزۇچە مەنبەلەردە كۆپ خاتىرىلەنگەن. بىز تۆۋەندە بۇ خىلدىكى ئەپسانىلەردىن بىر قانچىسىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

«تۈركلەر ھۇنلارنىڭ نەسلى ئىدى ...... ئۇلار قوشنا ئەل تەرىپىدىن يوقىتىلغاندىن كېيىن، پەقەت پۇتلىرى كېسىۋېتىلگەن بىر بالا ساق قاپتۇ. ئۇ بىر چىشى بۆرىنىڭ ئوزۇقلاندۇرۇشى بىلەن چوڭ بولۇپتۇ. بالا يېتىلگەندىن كېيىن چىشى بۆرە ئۇنىڭ بىلەن نىكاھلىنىپتۇ. بۆرە ئۇ بالىدىن

ھامىلدار بولۇپتۇ. بالا زىيانكەشلىككە ئۇچرىغاندىن كېيىن، بۆرە ئىدىقۇت دۆلىتىنىڭ شىمالىدىكى تاققا قېچىپ بېرىپ، شۇ يەردە ئون ئوغۇل تۇغۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئىسمى بولۇپ، ئاشىنا شۇلارنىڭ بىرى ئىكەن. نەچچە دەۋرلەر ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلار تاغ غارلىرىدىن چىقىپ جۇجانلارغا تەۋە بولۇپ، ئالتۇن تاغنىڭ كۈنگەي تەرىپىگە ماكانلىشىپتۇ.» ②

تاڭ خاندانلىقىنىڭ ۋەزىرى دى رېنجېي③ ئاشىنا ئۇرۇقى يىنشەن تېغىدىكى ئەڭ ئېسىل ئۇرۇق دېگەنىدى. بۇ خىلدىكى رىۋايەت يەنە تاڭ دەۋرىدىكى لى يەنشۇ قاتارلىقلار تۈزگەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 99 - جىلدىدىمۇ خاتىرىلەنگەن. يەنە بىر رىۋايەتتە مۇنداق دېيىلگەن: «تۈركلەرنىڭ ئەجدادى سەك (سۇ) دۆلىتىدىن. ئۇ دۆلەت خۇن دۆلىتىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، ئاپاكبۇ (ئاپامبەگ) زامانىسىغا كەلگەندە يوقىتىلىپ، پەقەت 17 ئوغۇل ساق قاپتۇ. ئۇنىڭ بۆرىدىن تۇغۇلغان بالىسى ئىگىل نىشاچۇر بولۇپ، ئۇ سېھىرلىك كىشى ئىكەن......»④.

سوۋېت ئارخېئولوگلىرى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىدىن بىر بۇتخانا خارابىسىنى قازغاندا بىر كەمەر تېپىلغان، كەمەر توقىسىغا بىر ئانا بۆرىنى تۆت تۈرك ئوغۇل بالا ئېمىپ تۇرغان كۆرۈنۈش چۈشۈرۈلگەن.

1957 - يىلى تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ ئارخېئولوگى دورومجاسولو مىلادى 570 - يىلى تۈرك خاقانى مويۇنچۇر ئورناتقان مەڭگۈ تاشنى تاپقان. مۇشۇ ئابىدىگە بىر كۆك ئانا بۆرىنى ئېمىپ تۇرغان بىر بالىنىڭ سۈرىتى ئويۇلغان. يۇقىرىقى ئەھۋاللار تۈرك قوۋملىرىنىڭ قەدىمكى دەۋرلەردە بۆرىنى توتېم قىلغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەككى: بۆرە تۈرك قوۋملىرىنىڭ توتېمى بولۇپلا قالماي، ئۇزاق مۇددەتلىك تەرەققىيات جەريانىدا سىياسىي تۈس ئېلىپ، ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىقىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە بايراقلىرىنىڭ گىرۋىكى قىلىنغان. شۇنداقلا تۈرك خانلىرى مۇستەقىل قوشۇنغا بۆرە دەپ نام بەرگەن. جەسۇرلۇق، باتۇرلۇقنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ئۆز ئەسكەرلىرىنى شۇ نام بىلەن چاقىرغان. مەسىلەن: «خاقان ئۆز ئەسلىنىڭ بۆرە ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالماسلىق ئۈچۈن، بايرىقىغا ئالتۇن رەڭلىك بۆرە بېشىنى سىزدۇرغان. نەۋكەرلىرىنى «فۇلى» (伏离) دەپ ئاتىغان. «فۇلى» بولسا بۆرە سۆزىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسىدۇر. ⑤

«تۈرك خاقانى چېدىر ئىشىكىگە شەرققە قارىتىپ ئالتۇن رەڭلىك بۆرە بېشىنى ئېسىپ قوياتتى

لاھچىن چىيەن تۈركچە سۆزلەش ۋە كىيىنىشنى ياقتۇراتتى.[8] چىرايى تۈرك-لەرگە ئوخشايدىغان كىشىلەرنى نەۋكەرلىككە تاللاپ، ئۇلارنىڭ چاچلىرىنى قويدۇرغۇزۇپ، جۇۋىلارنى كىيدۇرگەن. ئا بەش ئادادە بۆرە بېشىنى چېدىر-نىڭ ئالدىغا ئېسىپ قويغان.[7]

ئۇيغۇرلار:

مىلادى 734 - يىلى تۈرك خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا كەسكىن زىددىيەت ۋە ئىچكى قالايمىقانچىلىق يۈز بەردى. بۇ ۋاقىتتا تۈرك خانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى تېلې ۋە باشقا قەبىلىلەر كۈچىيىشكە باشلىدى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ياردىمىدە تۈركلەرگە قارشى چىقتى ۋە ئاخىرى تۈرك خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى.

دېمەك، ئېگىز قاڭقىل، تېلېلار ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق ئەجدادى بولۇپ، ئۇلارنىڭ تارىخى ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تارىخىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىدۇر.

خەنزۇچە مەنبەلەردە خاتىرىلىنىشىچە، ئېگىز قاڭقىللار ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ كىچىك قىزى بىلەن بۆرىنىڭ ئالاقىسىدىن پەيدا بولغانىكەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەھرىمانلىق داستانى «ئوغۇزنامە» دە كۆك تۈكلۈك، كۆك ياللىق بىر ئەركەك بۆرىنىڭ ئوغۇزخاننىڭ جاھاننى بويسۇندۇرۇش يۈرۈشىدە قوغدىغۇچىلىق رول ئويناپ، ئوغۇزخاننىڭ يۈرۈشىنى توغرا ئىلگىرىلەش يۆنىلىشكە ئىگە قىلىپ، ئوغۇزخاننىڭ جەڭلەردە غەلىبە قازىنىشىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغانلىقى، شۇنداقلا ئوغۇزخاننىڭ «بۆرە بىزنىڭ شوئارىمىز بولسۇن» دېگەنلىكى سۆزلىنىدۇ.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ سۇزۇڭ خانى دەۋرىدە ئۇيغۇر خاقانى لەشكەر باشلاپ بېرىپ، تاڭ سۇلالىسىگە ياردەملىشىپ، «ئۆزخلۈك - سۆيگۈن» توپىلىڭىنى تىنچىتىپ بەرگەن. تاڭ قوماندانى گوزىيى ئۇيغۇر خاقانى بىلەن خويەنرۇڭ دېگەن جايدا ئۇچراشقاندا «خاقان ئۆزىنىڭ كۈچلۈكلىكىنى پەش قىلىش ئۈچۈن لەشكەرلىرىنى رەتلىك تىزىلدۇرۇپ، گوزىيىنى ئالدى بىلەن بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن بايراققا تازىم قىلدۇرغۇزۇپ، ئاندىن ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكەن»[8].

يۇقىرىقىلاردىن ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلىچىلىك دەۋرىدىن تارتىپ تاكى دۆلەت قۇرغىچە بولغان ئارىلىقتا بۆرىنى ئۆزلىرىنىڭ مۇقەددەس تۇتېمى قىلىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. يازما يادىكارلىقلاردا

ئۇيغۇرلار 840 - يىلى غەربكە كۆچكەندىن كېيىن بۆرىنى توتېم قىلغانلىقى توغرىسىدىكى خاتىرىلەر ئۇچرىمايدۇ. ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدە بولسا، دەسلەپتە ئەپسانە، داستانلاردا ئىنسانغا يول باشلايدىغان، ئىنساننىڭ بېشىغا چۈشكەن مۈشكۈللەرنى يەڭگىللىتىدىغان نەرسە — بۆرە بولسا، كېيىنكى دەۋرلەردە بولۇپمۇ ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى چۆچەكلەردە خىزىر، ئەۋلىيا، پەرى، 40 چىلتەن قاتارلىقلار بۆرىنىڭ مۇقەددەس ئورنىنى ئىگىلىگەن. ئەمما خەلق تۇرمۇشىدا بۆرىنى ئۇلۇغلاش ئادىتىنىڭ ئىزنالىرى تا ھازىرغىچە ساقلانماقتا. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار: «ئوغۇل تۇغدىمۇ، قىزمۇ» دېگەن سوئالنىڭ ئورنىغا «بۆرىمۇ، تۈلكىمۇ» دېگەن ئىبارىنى ئىشلىتىدۇ. يەنى ئوغۇلنى بۆرىگە، باتۇرلۇققا سىمۋول قىلىدۇ.

ئىشكەللىكتىن ساقلايدۇ دەپ سەپەرگە چىققاندا بۆرىنىڭ ئوشۇقىنى يېنىدا ئېلىپ يۈرۈيدۇ. ئارزۇلۇق ئوغۇلنىڭ بۆشۈكىگە بۆرە ئوشۇقى ئېسىپ قويىدۇ. بۆرە ئوشۇقىنى تۇمار ئورنىدا ساقلايدۇ. ئاياللار كۆزى يورىغاندىن كېيىن بۆرىنىڭ تېرىسىگە ياتقۇزۇلىدۇ. بەزى ئۇستىكارلار ياغاچ چۆمۈچ ۋە قوشۇقلارنىڭ، چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ سېپىغا بۆرىنىڭ بېشىنى ماھىرلىق بىلەن ئويۇپ چىقىرىپ قويىدۇ. گەرچە بۇ ئادەتلەر قىسمەنلىك بولسىمۇ، ئۇنى ئەنە شۇ قەدىمكى بۆرە ئېتىقادىنىڭ خەلق تۇرمۇشىدىكى ئىزلىرى دېيىش مۇمكىن.

قەدىمدە مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدا ياشىغان ھۇن، تۈرك، ئۇيغۇرلاردىن سىرت يەنە ئۇيسۇن سىيانپى، چاك ۋە غۇزلارمۇ ئەينى دەۋرلەردە بۆرىنى توتېم قىلغان.

ئۇيسۇنلار دەسلەپ خېشى كورىدورىنىڭ غەربىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغان، جاڭ چيەن غەربكە بارغاندا ئۇيسۇنلار توغرىلىق تۆۋەندىكىدەك خاتىرىنى يېزىپ قالدۇرغان: «مەن ھۇنلاردا تۇرغاندا. ئۇيسۇن پادىشاھىنىڭ كۇنبېيىنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى ئاڭلىدىم. كۇنبېينىڭ دادىسى ھۇنلارنىڭ غەربىدىكى كىچىك دۆلەتتە ئىدى. ھۇنلار ئۇيسۇن ئېلىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ دادىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەندىن كېيىن، كۇنبېي دالىدا تاشلىنىپ قاپتۇ. بىر چىشى بۆرە ئۇنى ئېمىتىپ چوڭ قىلىپتۇ.»

يۇقىرىقى خاتىرە تۈركلەرنىڭ ئاشنا ئۇرۇقى ھەققىدىكى بۆرە توتېم ئەپسانىسىگە ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، بىز بۇنىڭدىن ئۇيسۇنلارنىڭمۇ بۆرە بىلەن «تۇغقانچىلىق» مۇناسىۋىتى بارلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

«يېزەن سۇلالىسىنىڭ مەخپىي تارىخى»دا سېيانپىلارنىڭ ئەجدادى ئىككى
بۆرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن يارالغان» دەپ خاتىرىلەنگەن.

«شىمالىي سۇڭ خانلىقىنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيەسى ھەققىدىكى ئومۇمىي
بايان» 157 ـ جىلدتا، خېشىدىكى چاڭ ۋە غوزلارنىڭ بۆرىگە چوقۇنىدىغانلىقى
قەيت قىلىنغان.

يېقىنقى مەلۇماتلار بىزنى مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدا ياشىغۇچى خەلق-
لەر بۆرىنى ئورتاق توتېم قىلغان بولسا كېرەك دېگەن تونۇشقا كەلتۈرىدۇ.
لېكىن بۇ مەسىلىلەر ئۈستىدە چوڭقۇر ئويلىشىپ كۆرۈشىمىزگە ئەرزىيدۇ.

مەن تۆۋەندە بۆرە توتېم ئېتىقادىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا ئىككى
خىل پەرىزىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتمەكچىمەن.

1. قەدىمدە شىمالدا ياشىغۇچى خەلقلەر ھاۋاسى ساپ، سۈيى مول، ئوت-
لىرى بولۇق، چارۋىچىلىق ئىگىلىكىگە ناھايىتى باپ كېلىدىغان موڭغۇل دالاسى-
نىڭ شىمالى، ئالتاي تاغلىرى، يىنشەن تېغى، خېشى كارىدورلىرىنى ماكان
تۇتۇپ، بىرلىكتە ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. تارىختىكى مەنبەلەردىن قارىغاندا،
بولۇپمۇ يىنشەن تېغى ئېتەكلىرىدە كۆپرەك پائالىيەت ئېلىپ بارغان. يىنشەن
تېغى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ يىڭخې ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى
بۆرە تېغىدىن ئىبارەت.

يىنشەن تېغىنىڭ بۆرە دەپ ئاتىلىپ قېلىشى ئاساسسىز بولمىسا كېرەك.
بەلكىم ئەينى دەۋرلەردە بۇ جايلاردا بۆرە ناھايىتى كۆپ بولغان. بۆرە ۋەھ-
شى ھايۋان بولۇپ، ئۇ چارۋا ماللارنىڭ ئەڭ چوڭ دۈشمىنىدۇر. بۇ بۆرىلەر
مۇشۇ رايوندا ياشىغۇچى قەبىلە، قوۋملارنىڭ گۆدەكلىك باسقۇچىدا ئۇلارنىڭ
ھاياتى ۋە چارۋا ماللىرىغا ئېغىر زىيان يەتكۈزگەن. ئۇ دەۋرلەردە ئىشلەپ-
چىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسىنىڭ ۋە بىلىم سەۋىيىسىنىڭ چەكلىمىلىكى تۈپەيلى-
دىن ئۇلار بۆرىلەر ئۈستىدىن غالىپ كېلىشكە ئامالسىز ئىدى.
بۆرىنىڭ باتۇرلۇقى (ۋەھشىلىكى)، يۈگرەكلىكى، سەزگۈرلىكى ئۇلارنى ھەي-
ران قالدۇرغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار بۆرىدە ئىنساندىن ئۈستۈن تۇرىدىغان سىرلىق
كۈچ بار دەپ قاراپ، بۆرىنى سىرلىقلاشتۇرۇۋەتكەن. بۆرىنى مۇقەددەس ھې-
سابلاپ، ئۇنىڭ ئۆزلىرىنى خېيىم ـ خەتەردىن ساقلىشىنى تىلەپ چوقۇنغان.
شۇنداقلا ئۇلار ئەينى دەۋرلەردە ئەر ـ ئاياللارنىڭ قوشۇلۇشى ۋە بالىنىڭ
تۇغۇلۇشى ئوتتۇرىسىدىكى سەۋەب ـ نەتىجىلىك مۇناسىۋەتنى چۈشىنىپ يېتىش

ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمىغانچىقا، ئاياللارنىڭ هامىلدار بولۇشىنى «مەلۇم بىر خىل غەيرى كۈچنىڭ رول ئوينىغانلىقىدىندۇر» دەپ قارىغان ۋە بۇ خىل غەيرى كۈچنىڭ ئەينى شارائىتتا ئەڭ كۈچلۈك هېسابلانغان بۆرە بولۇشىنى گۆدەكلەرچە ئارزۇ قىلغان ھەمدە بۇ خىل ئارزۇ ئۇلارنىڭ تەسەۋۋۇرىدا ئەمەلگە ئېشىپ، ئۆزلىرىنىڭ بۆرىدىن ئىبارەت كۈچلۈك هايۋاننىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكى ۋە بۆرىنىڭ ئۆزلىرىنى خېيىم-خەتەردىن ساقلىغانلىقىدەك توتېم ئەپسانىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەب بولغان.

2. ن. سېپپېنسېرنىڭ قارىشىچە: «توتېم ۋارۋارلىق دەۋردە تۇرۇۋاتقان ئىنسانلارنىڭ قوبۇل قىلغان لەقەمدىن شەكىللەنگەن. مەسىلەن: مەلۇم قوۋمدىكى كىشىلەر قوشنا قوۋمدىكىلەردىن ئەقىللىق بولسا، بۇ قوۋمدىكىلەر باشقىلار تەرىپىدىن تۈلكە دەپ ئاتالغان. ۋاقىتنىڭ ئۆزۈرىشى بىلەن بۇ لەقەم شۇ قوۋم كىشىلىرىگە سىڭىپ، قوۋم ئەزالىرى تۈلكىنى ئۆزىنىڭ ئەجدادى دەپ قاراپ، ئۆزلىرىنى تۈلكە قوۋمى دەپ ئاتىشىۋالغان.»

شۇنىڭغا ئوخشاش، قەدىمدە شىمالدا ياشىغۇچى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ باتۇرلۇقى، جەسۇرلۇقى، جەڭگىۋارلىقى بىلەن ئەينى دەۋرلەردە ئۆز ئەتراپىدىكى قوشنىلىرىنى هەيران قالدۇرغان (بۇ ھەقتىكى خاتىرىلەر خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا كۆپ ئۇچرايدۇ). شۇ سەۋەبتىن ئۇلار قوشنا خەلقلەر تەرىپىدىن بۆرىگە ئوخشۇتۇلۇپ، بۆرى قوۋملىرى دەپ ئاتالغان بولۇشى، ھەمدە بۇ نام تۈركىي تىلدىكى خەلقلەرنىڭ جەسۇر، باتۇر خاراكتېرىگە ماس كەلگەچكە ئۇلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن.

توتېم ئېتىقادى مەسىلىسى بىر مۇرەككەپ تېما، بۇ خىل ئېتىقادنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا خىلمۇ خىل پەرەزلەر بولۇپ، ئىلىم ساھەسىدە تېخى بىرلىككە كەلگەن قاراش يوق.

يۇقىرىقىلار مېنىڭ قەدىمدە شىمالدا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ بۆرە توتېمى توغرىسىدىكى دەسلەپكى ئىزدىنىشىم ۋە پەرەزلىرىم بولۇپ، بۇ تېمىنى داۋاملىق تەتقىق قىلىش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىزاھلار:

(1) «جۇڭگونىڭ قەدىمكى شىمال مىللەتلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى» 12-بەت، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى.

②④⑤ «جۇ سۇلالىسى تارىخى» 50 ـ جىلد.

③ «تاڭ سۇلالىسىنىڭ كونا تارىخى» 89 ـ جىلد.

⑥ «تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى» 215 ـ جىلد «تۈركلەر تەزكىرىسى».

⑦ «تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى» 80 ـ جىلد.

⑧ «تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» 1 ـ قىسىم.

(ئاپتورنىڭ خىزمەت ئورنى: شىنجاڭ داشۆ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى)

ئەسكەرتىش: ھۇن تىلىنىڭ قايسى تىل ئائىلىسىگە مەنسۇپلۇقى توغرىسىلىق ھەرخىل قاراشلار بار، بۇ ماقالىدە ئاپتورنىڭ قارىشىغا ھۆرمەت قىلىندى —— مۇھەررىردىن.
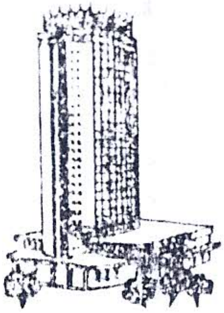
مەسئۇل مۇھەررىر: ئابلەت نۇردۇن